

ОЛИВЕР СУБОТИЋ

ЛАЗА КОСТИЋ И ПРАВОСЛАВЉЕ – ИСТОРИЈСКЕ ЧИЊЕНИЦЕ И ДУХОВНО САГЛЕДАВАЊЕ

Ова тема од нас тражи да на самом почетку признамо своје границе. То је потребно стога што говорити о вери било ког човека, а посебно људи попут Лазе Костића, није нимало једноставан задатак. Апостол Павле, у својој Првој посланици Коринћанима, с тим у вези каже: „Ко од људи зна шта је у човеку осим духа човека који је у њему?” (1 Кор 2, 11). Феномени духовног живота су скривени од нас: спољашњи изглед, статус, част и власт не морају да говоре ништа о унутрашњем стању човека. Сетимо се, за ову прилику врло упутне, *Леџенде о Великом инквизиџору*. Достојевски маестрално осликава сцену у којој човек, који би по природи ствари требало да буде огњене вере и чије би срце требало да гори за Господа (с обзиром на кардиналски чин) према Христу показује страшну хладноћу. У истом смислу, када говоримо о вери некога човека, морамо бити свесни да је то пре свега скривени домен срца (уп. 1 Пет 3, 4).

На овом месту је потребно нагласити нешто веома важно. Центар човековога бића није разум; није ни ум, иако је он својеврсни владалачки орган кога многи Оци Цркве виде као икону Божију у човеку. Центар човековог бића је срце. То је оно што је човек сам. И када кажемо „вера неког човека у Бога”, ми треба да говоримо о томе колико је срце топло или хладно према Богу. Никада не можемо у потпуности да разоткријемо тај скривени домен срца, али неке ствари нам ипак могу штошта открити. Тако је и севиљски кардинал из поменуте приче својом спољашњошћу откривао какво је његово срце. Чинио је то и својим начином говора и својим речима, управо по речима Господњим да „уста говоре од сувишка срца” (Мт 12, 34).

Један од древних црквених Отаца каже да треба да смо свесни својих ограничења и да не можемо попити целу реку (знања о божанским стварима), али да нас нико не спречава да из ње узмемо чашу воде и утолимо своју жеђ (за богословљем). Ми ћемо да покушамо управо тако нешто: да из реке живота, дела и стваралаштва Лазе Костића захватимо једну шаку и попијемо онолико колико нам је доступно да бисмо дубље упознали хришћански лик тог човека.

Лаза Костић и вера православна – тема врло слојевита. Пођимо од онога што је најједноставније, а то је све што се тиче фактографије, конфесионалне припадности, историјског односа према Цркви и црквеној јерархији, односно „спољашње” припадности православљу. Ми ту немамо ни једну једину сумњу: Лаза Костић је у том, уско конфесионалном смислу, био јасно одређен као православни хришћанин. Ту нема никаквог спора. Знамо поуздано да је рођен у патријархалној породици у којој се Богу молило, постило и у цркву редовно одлазило. Примећујемо у његовој поезији толико термина које може да познаје само човек који живи литургијским животом. Поуздано знамо да је Лаза Костић током целог свог живота одржавао присне односе са свештенством Српске православне цркве. Нису ти односи увек били идилични: било је ту и конфронтације, неслагања, сукоба, оспоравања. Ни то није спорно. Но важно је притом нагласити да се ти односи никада нису прекидали, те да је Лаза Костић посебно присан однос гајио према манастирима Крушедолу, Врднику и Раваници. Знамо, опет, сасвим поуздано, да је у два наврата у дужем периоду боравио у Крушедолу (прво пет година, а потом још једну). И не само да је боравио, будући да и неправославни посећују манастире, већ је живео по манастирском типичу. О томе нам сведочи новинар сарајевског листа *Нада*, Иван Поповић, који сведочи како „брат Лаза” пости и држи се типика манастирскога као сва остала манастирска братија. Осим тога, Лаза Костић је завештао за ова три манастира по хиљаду круна за покој душа њему драгих и блиских особа, Ленке и Јуле. То сигурно не би чинио човек који није верујући. Затим, у предсмртном лекарском извештају читамо, између осталог, да је код Лазе Костића пронађен својеврсни православни молитвеник *Сан мајке Божије*. То несумњиво сведочи да се он и у „својој клети” Богу молио, далеко од очију свих (уп. Мт 6, 6). Још нешто што нам сасвим јасно сведочи о његовој конфесионалној припадности православном хришћанству налазимо код Радивоја Симоновића, који тврди да вера Лазе Костића није била нека апстракција већ врло конкретна вера у Бога Сведржитеља. Иако су касније многи истицали тезу да је Лаза Костић био сујеверан човек,

Симоновић тврди супротно: да је Лазина вера била јасна и могла бити конкретно формулисана, бар што се тиче финалног периода његовог живота. Каже Радивој да се то видело и споља, по неким узречицама које је Лаза Костић користио, а које су карактеристичне за наш православни народ, попут „ако Бог да”, „даће Бог” и томе слично. Дакле, на овом првом нивоу проучавања теме ми немамо никаквих проблема у сагледавању личности Лазе Костића када је реч о конфесионалној припадности: он је био православни хришћанин.

Даље нам предстоји нешто тежи задатак, који се тиче испитивања хришћанског етоса и Костићевог начина живота. Знате, узалуд вера уколико она није посведочена делима. Апостол Јаков нам то излаже јасно у својој посланици када изричито каже да је „вера без дела мртва” (Јак 2: 17, 20, 26). Ми ту, међутим, у погледу истраживања имамо доста тежи задатак због чињенице да прави хришћани скривају своја добра дела. Господ у Јеванђељу упозорава: „Да не зна левица твоја шта чини десница” (Мт 6, 3). Дакле, сва наша дела треба да буду скривена од очију других, па чак и од нас самих у одређеном смислу – има тумача Светога писма који кажу да горња реченица значи да не смемо да дозволимо нас ухвати сопствена сујета („левица”) када чинимо добра дела („десница”). Дакле, ми не можемо знати толико поуздано каква су то добра дела била, с обзиром да се она (поготово дела милосрђа) чине у тајности. Но оно што знамо поуздано јесте да је Лаза Костић био човек ретке пожртвованости за свој народ, човек који је цео свој живот изгарао за Србе у нимало једноставним временима и приликама. То је у неким случајевима значило и опасност по сопствени живот. А шта је то до рефлексива хришћанског жртвеног етоса, будући да нема веће љубави од оне „да ко живот свој положи за пријатеље своје” (Јн 15, 13). Ово поготово важи стога што Лаза, са свим даровима којима је био обдарен, и са свим звањима и знањима које је имао, није имао никакву потребу да се бави политичком борбом за свој народ. Он је, међутим, управо то изабрао, потврђујући шта значи бити одговоран човек у хришћанском, жртвеном смислу.

Ми, притом, не желимо да правимо од Лазе Костића светитеља. Не желимо да му стављамо ореол јер је он имао и другачијих односа према људима. То се видело у беспошtedним критикама према неким песницима и у многим острашћеним полемикама. Било је ту и те како много страсти и много чега другог, али онај жртвени аспект његове личности у односу на српски народ је доминантан, у толикој мери да просто засењује мане од којих нико од нас није слободан. Дакле, у том контексту можемо слободно рећи

да код Лазе Костића проналазимо једну важну одлику изворног хришћанског етоса: несребичну жртву за другог човека.

Трећи ниво о коме можемо говорити је такође веома важан и сложен, а тиче се питања стваралаштва Лазе Костића. Ту морамо имати једну важну ствар у виду: човек је биће дато и задато у исто време. Биће које не можемо оивичити и ограничити ни на једну димензију, нити само на један период живота. Морамо га сагледати у пуноћи, уз оно што наш народ обично истиче да „конач дело краси”. Врхунац би требало да је на крају живота, а то и у хришћанском смислу пресудно опредељује човеков идентитет – у времену и у вечности – јер ће Господ судити по ономе у чему нас затекне.

Лазу Костића често карактеришу као песника-филозофа, а ретко кад као песника-теолога. То би, начелно гледано, могло да се прихвати. У књижевној теорији постоји и теза да је Лаза претеча такозваног дијалектичког панкализма, што би заправо било полазиште да је све око нас сукоб супротстављених сила који у крајњем исходу води ка складу и лепоти. Ми то заиста видимо у стваралаштву Лазе Костића: стални сукоб идеја и сталне дијалектичке скокове. Нагласимо, притом, да стваралаштво Лазе Костића није усмерена полуправа – она је, на крају крајева, редак случај код било ког ствараоца. Код њега је то пре синусоида која има одређено усмерење. И то једна синусоида са јаким амплитудама. Тако ћемо на самом почетку Костићевог стваралаштва у његовим делима више наћи Хераклита, Емпедокла и Хегела него хришћанску мисао. Сетимо се само песме „Еј, ропски свете!” Ту не можемо наћи ни трага хришћанству. Напротив, ту налазимо неку врсту филозофског бунта против Бога који је представљен као крајње ауторитаран Апсолут. Ту Лаза Костић говори о „најропскијем блаженству блажених робова”, а Бог по његовом мишљењу заправо намеће своју силу и вољу. Нема ни трага од јеванђелског доживљаја Бога у тој песми.

Нажалост, не можемо знати како би Лаза Костић у младалачком периоду писао на те филозофске теме да је на њега већи утицај извршила Света Гора, рецимо, или исихастичка духовност уопште. Или да је имао мало више додира са православним поимањем слободе код великих светих отаца, попут Максима Исповедника. Оно што ми видимо код Лазе Костића у том периоду јесте одблесак западне метафизике против које се он истовремено и борио. У западнохришћанској теологији слобода воље се већ од средњег века, од времена Раскола па надаље, све више перципира као избор између датости, као „хоћу – нећу”, те стоји на темељима чисте схоластике. Декарт је то касније продубио значајно, желећи да

помогне теологији, а заправо је одмогао западној теолошкој мисли. Лаза Костић, дакле, изражава бунт према угрожавању такве врсте слободе. То, међутим, није оно што у православљу називамо слободом, будући да је врхунска слобода дар и представља афирмативан чин љубави према другоме. Зато су једини истински слободни људи Светитељи – људи слободни од греха и од страсти, људи који су задобили незадржив полет ка Богу. То, нажалост, у свом младалачком периоду Лаза Костић вероватно није имао пред собом. Није имао пред собом ни узоре који је имао Достојевски: Оптину пустињу, старца Амвросија или неког другог њему сличног обоженог човека на коме би опитно могао да види шта је врхунска слобода, а то је слобода у Христу којом нас је Господ ослободио (Гал 5, 1).

Слична одступања од православља примећујемо у његовом огледу о „Илијади”, где он нападајући римокатолички култ Богородице, нажалост, прелази у хетеродоксију. Он оспорава много штошта што је и у православној цркви учење о Пресветој Мајци Божијој. Оно што можемо да приметимо код њега у том периоду јесте управо да се, нападајући западне узоре у теологији, истовремено удаљава и од источне мисли. Примера ради, он на једном месту каже да Богородица чак није била ни међу Мироносницама, управо зато што своју перцепцију изводи из тадашњег протестантског света, где је Свето писмо једини извор вере, а у њему заиста нигде није написано да је Мајка Божија била међу Мироносницама. Но Свето предање нам то открива: у Синаксару јасно стоји да је Богомајка била међу Мироносницама, иако је апостоли нису навели у Светом писму. Зашто? Зато, како каже црквени писац, што би непријатељи хришћанства рекли да се сведочанству мајке не може веровати. Па када у Светом писму стоји „друга Марија” (Мт 27, 61; 28, 1), управо је то нико други него Марија Богородица. Нажалост, у том младалачком периоду изгледа да Лаза Костићу није толико била позната предањска мисао православног богословља, већ се више чини да у строго теолошком смислу има више додира са западним хришћанством, које истовремено све време и критикује.

С друге стране, имамо изражен дијалектички скок јер скоро у истом периоду налазимо у његовом стваралаштву нешто потпуно супротно. Примера ради, у „Ђурђевиим ступовима” он велича домете божанске љубави, а у песми „Рече Господ”, која је својеврсна „веридбена песма” упућена једној девојци у низу других песама, примећујемо човека који пише са поштовањем према Богу и према блаженству Божијег благослова. У тој песми се јасно види писац који користи Свето писмо као документ од ауторитета. Дакле,

не можемо ништа једнострано посматрати, чак ни тај његов почетни период стваралаштва, у коме постоје јаке осцилације. Можемо начелно да кажемо да он у младалачком периоду заправо дозвољава себи неку врсту песничке слободe у стварима вере остајући начелно православан, иако повремено прелази границе које раздвајају ортодоксију од хетеродоксије.

Очигледно је да је Лаза у својим песмама духовни трагалац. „Спомен на Руварца” је пример где он открива то своје унутрашње трагање, сукобе, слутње, трагања. На питање: „Има ли Ренан право или не?” он не одговара недвосмислено, ни са „да” ни са „не” и тиме показује своју унутрашњу борбу и колебање. Наиме, Ернест Ренан је написао дело *Живот Исусов*, које је својом појавом изазвало огромну буру у хришћанском свету. Сам папа је наредио три дана поста после његовог објављивања, будући да је Ренан имао језуитско порекло. То је дело у Западној Европи довело до огромних духовних ломова, а доспело је, као што видимо, и до Лазе Костића. Он се рве са њиме и са горњим питањем, али, немојмо заборавити, у тој истој песми на крају каже: „Доста си ми рекао: Алфа и омега.” Да ли је то Лазин одговор? Не може се са сигурношћу тврдити, будући да он у песми даје неко своје виђење шта је алфа а шта омега. Опет, имајмо у виду да је Лаза пре свега песник, па тек онда све остало, одакле можемо наслутити да он ипак остаје веран хришћанском предању, иако та песма показује да се он и те како колебао и ломио унутар себе. Он се отворено пита може ли се шта „јамачно” рећи о васкрсењу мртвих? То питање, међутим, и данас имамо – у нашој земљи преко четири петине становништва изјашњава се да су православни хришћани, али када их приупитамо да ли верују у васкрсење мртвих (дакле у васкрсење тела) онда већина углавном збуњено клима главом, сматрајући да хришћанство искључиво говори о бесмртности људске душе (која није спорна), иако је угаони камен наше вере васкрсење тела. Апостоли су Христа Васкрселога видели у телу и то је био разлог зашто су га тако силно посведочили и дали своје животе без размишљања за то сведочанство.

Вратимо се Лази Костићу и његовом стваралаштву. Оно што такође није спорно јесте постојање обиља хришћанских мотива у његовим делима. Одличан пример је песма „Самсон и Делила”. Лаза своју песничку слободу показује и ту, проширујући библијску причу, мењајући чак и имена актера, догађаје, али генерално гледано, остаје у начелу у главном „потезу”, и поред тога што нагласак ставља на саму љубавну везу између Самсона и Далиле, а не на духовне аспекте. Занимљива песма за разматрање је и „Певачка имна Јовану Дамаскину”. Он у њој показује православно

виђење проблематике постојања Бога јер Га посматра као Бога Сведржитеља, Пантократора; с друге стране, говорећи „о богу зефира, богу олуја (...) богу славуја и богу гуја” значајно уноси антички доживљај реалности. Приметно је и овде, дакле, да нема црно-беле варијанте у његовом стваралаштву што се тиче православља. Ми ту осећамо православну нит, осећамо хришћански дух, али са дубоким примесама античке филозофије. Када смо већ код ове песме, приметимо да он у њој молитвено призива Светитеља да му буде заступник. То један неправославан човек не би урадио. Неправославан човек не би, на крају крајева, песму именованом Јована Дамаскина, једног од највећих Отаца православне цркве, човека који је написао прву систематичну догматику у историји Цркве, бриљантног богословског ума и изузетног црквеног химнографа.

Рекли смо раније да је својеврсна синусоида у развоју Лазе Костића ипак усмерена, што ће рећи да морамо да пронађемо песму која је настала у апогеју, на крају његовог стваралаштва, дело које би заокружило циклус његових песама. Таква песма постоји: то је „Santa Maria della Salute”. У њој већ видимо Лазу Костића као православног хришћанина у пуноћи. Он се у тој песми, која притом има исповедни карактер, најдубље открива. Чини то у једној од најлепших песама српске књижевности и у њој показује изузетну ширину свога хришћанског лика. Он пада покајнички пред скуте Мајке Божије. Назива је Богородицом и исповеда за Мајку Божију, што ће рећи да Христа исповеда за Оваплоћеног Логоса. Он понавља исте оне стихове „Santa Maria della Salute” из песме „Дужде се жени”, али овога пута са дубоким поштовањем. Каје се засигурно и због есеја „Илијада” и због многих својих грешака из младости. Пада пред Мајком Божијом и показује срж православног етоса која се заправо налази у покајању. „Покајте се, јер се приближило Царство небеско”, почетак је Јеванђеља (в. Мт 3, 2), а Лаза Костић се у својој најлепшој песми показује као покајник који на апсолутно православан начин исповеда догмате вере.

Наравно, песничка слобода постоји и у овој предивној песми. Примера ради, када Лаза каже „...задивимо... богове силне...” Шта то сад значи? Откуд сад „богови”? Зар није то нека многобожачка изјава? Но уколико погледамо шири контекст песме, увидећемо да је то само песничка фигура. Уосталом, зар не стоји и у Псалтиру реченица „Бог стаде на сабору Божијем, усред богова изрече суд” (81, 1)? У Лазиној песми се у том смислу може повући паралела са православним богословљем које говори о обоженим личностима које су богови по благодати. Светитељи Божији су богови по благодати на сабору Бога који је такав по суштини. Код

Лазе се, додуше, осећа више емотивни набој него теолошка мисао у наведеном смислу, али то је сасвим разумљиво с обзиром на историјат песме. Она је, приметимо, толико инспиративна за православне хришћане данас да вероватно ни сам Лаза Костић није ни сањао да ће једног дана на радио-станицама српских епархија бити једна од најчитанијих песама српске књижевности. Бог му је дао да свој животни опус заокружи том песмом, што је, поновимо, важно у контексту чувене поруке: „Судићу ти у чему те затекнем.” Можемо рећи да је Господ Бог Лазу Костића затекао у дужини и ширини и висини и дубини стваралачког израза – и што је најважније, затекао га је као православног хришћанина. И ту, надам се, такође нема спора.

Постоји још један ниво који треба навести када је реч о Лазу Костићу и православљу. Лаза Костић је знаменован православљем тако што је рођен на празник Света Три јерарха. Као што знате, тај празник је установљен у једанаестом веку када су се митрополиту евхаитском Јовану по предању Цркве јавила три светитеља – Јован Златоусти, Василије Велики и Григорије Богослов – и рекли му да смутње које постоје пресече јер се народ поделио око тога ко је највећи од њих. Једни су величали Јована Златоуста због беседничког дара и начина којим је протумачио Свето писмо као нико пре њега; други су величали Василија Великог због формулисања догмата, борбе за веру, храбрости и изузетног знања; трећи опет Богослова Григорија, због изузетног богословског стила и бриљантне мисли.

А шта је са Лазом Костићем? Он се родио на тај дан и као да су му ова три светитеља молитвено подарила своје дарове. Као да му је Свети Јован измолио од Бога беседнички дар, Свети Василије Велики ону храброст, мужаственост, огромно знање и дар за многе језике, а Григорије Богослов блистав стил писања. Он је у историји српске књижевности остао знаменован управо као песник са огромним даровима.

И на крају, остаје нам још један ниво разматрања наше теме. Ми смо све време говорили о прошлости. Сада мало да размислимо и о садашњости и о будућности у покушају да контекстуализујемо Лазу Костића. Он је крајње инспиративна личност јер показује неке особине које су одлике аутентичног хришћанског интелектуалца. Одлике за подражавање. На првом месту он испуњава заповест Божију о умножавању таланата (в. Мт 25, 14–29). Све што му је Бог дао као природни таленат он је богато умножио. Шта је све тај човек у животу свом био: књижевник, критичар, новинар, есејиста, драмски писац, преводилац, судски бележник, професор, народни трибун, дипломата, политичар... Шта је све

постигао, то је просто невероватно. Каква је то била ширина креативног опсега! Костић је био човек који је успео да умножи интелектуалне таленте које му је Бог дао и по томе је пример многим.

На другом месту Лаза Костић показује шта значи бити хришћански одговоран интелектуалац. Православни хришћани су друштвено одговорни људи. Православни хришћанин не може бити незаинтересован за своје друштво, за његов напредак, за свој народ. Поготово је данас то важно, када живимо у свету у коме је радикални индивидуализам на снази; у коме је само важно задовољити личне потребе; у коме потрошачко друштво одређује вредносни систем; у коме се други виде као категорија за искоришћавање. Лаза Костић показује нешто друго: дати живот и себе за другог човека и бити спреман себе принети на жртву паљеницу за свој народ.

И трећа ствар. Покајање. Лаза Костић се показује велики у покајању. Заправо, због покајања је тако велики у хришћанском смислу. У православљу је управо покајање нешто што човека доводи пред Бога. Лаза у томе даје изузетан пример.

Стога, драга браћо и сестре, имајмо у виду да је Лаза Костић парадигма за српске интелектуалце 21. века. Он им даје изузетан пример, крајње инспиративан пре свега као човек који је све своје интелектуалне енергије заиста умножио и разрадио. Он је и опомена за српске интелектуалце јер је умео да брине о судбини свога народа и да се бори за његову слободу. Он је, на крају крајева, и утеха за српске интелектуалце јер готово да нема мислиоца који у свом животу није имао лутања. То важи и за сваког од нас који смо сабрани у овој сали Матице српске – нека дигне руку онај који није имао таква лутања, лично бих волео да упознам таквога човека. А Лаза Костић показује да има покајање за интелектуална лутања и показује пут повратка ка Источнику.

Нека је стога нашем брату Лази вечнаја памјат! Амин, Боже дај!*

---

* Предавање одржано у Матици српској, 25. маја 2015. године.